

О. П. Саманцов

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(др. пол. XVIII — поч. XIX ст.)**

Ключові слова: Катеринославська губернія, повіти, військові поселення, Малоросійські землі.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, уезды, военные поселения, Малороссийские земли.

Key words: Katerynoslav province, district, military settlements, Malorosian lands.

Здобутки сучасної української історичної науки у поєднанні із передовими технологіями, відкритістю архівів та доступністю електронних мереж надають досліднику можливість більш якісно простежити процеси, які відбувались на теренах сучасної України.

Традиційно, розглядаючи організацію адміністративної одиниці, поза зором науковця завжди залишався процес географічно-соціальних колізій, які, власне, й впливали на характеристику заселення територій, їх населення, традиційний побут та економічне життя регіону.

Мета статті — визначити основні тенденції географічно-адміністративних трансформацій територій впродовж XVIII ст., з яких на поч. XIX ст. була утворена Катеринославська губ., та причини, які їх детермінували.

Війни Росії із Туреччиною постійно вимагали від уряду Російської імперії сер. XVIII ст. створення нових систем прикордонних укріплень та формування людського потенціалу для несення військової служби, ведення господарського життя та засвоєння нових територій.

У зв'язку із чим у 1752 р. на лівому березі Дніпра була створена нова військово-адміністративна одиниця Нова Сербія, загальною площею 1421 тис. дес. землі. Її військово-адміністративним центром було визначено м. Новомиргород. Аналогічно у 1753 р., у межах Бахмутської провінції, була утворена Славяносербія, із адміністративним центром у м. Бахмуті. У той же час, на півдні від Нової Сербії, був створений військово-поселенський округ Новослобідський козацький

полк. Його військово-адміністративним центром стала побудована фортеця Св. Єлісавети (1754 р.).

Подальше реформування військово-адміністративної організації на цих землях привело до створення Новоросійської губ., що було відбито у Височайше затвердженій доповіді сенаторів... Паніних — «О найменуванні Новосербського селища Новоросійською Губернією; о заселенні в оній полків...; про плани розподілу земель до їх заселення» від 22 березня 1764 р.

До її складу були включені території Нової Сербії, «...від верхівки річки Інгул косою лінією до містечка Орель, яке лежить поблизу Польського кордону біля річки Синюха» [1, с. 659]. Загальна площа її визначалась у 1 421 000 десятин землі [1, с. 664].

Організація влади в новій губернії передбачалась у такому вигляді, «...щоб Земське Правління біло відділено від військового...як такою що буде заселено військовими людьми й з метою захисту кордонів... Канцелярія її ...повинна бути поділена на два особливі департаменти ...Військовий...під керівництвом Генерал-Майора, а другий Земський під Комендантом...» [1, с. 660].

Відповідно до чого резолюцією призначалось очолити Новоросійську губернію генерал-поручику Олексію Мельгунову, а безпосередньо під його підпорядкування генерал-майора Олександра Ісакова.

Уся територія Нової Сербії була поділена на 70 округів, з яких 52 округи для військових, для міських жителів 2 округи; для раскольників, іноземців, які забажають селитися окремими слободами, 16 округів.

У свою чергу, кожний округ поділявся на «жереби», до якого входили 24 участки. Всього в окрузі повинно бути до 700 участків. Обсяг участків залежав від природних умов й складав в лісо-степових округах по 26 десятин. Таких визначалось 32. Інші 38 округів визначались по 30 десятин кожний як такі, що лісу не мали.

Достатньо цікавим є момент визначення участків «як такої частини землі, яка ніколи не ділиться, і назавжди...у своїй пропорції залишається, даби завжди було зручно без знов усякого зрівняння із оною служити, рівно й поселянину звичні безпосередні податки сплачувати» [1, с. 666]. Вже 11 черв-

ня 1764 р. була затверджена доповідь «Об Украинской линии Славяносербии...». Формування такої лінії та приєднання її до Новоросійської губернії визначалась необхідністю утримувати значний кордон із Кримською стороною. Такий кордон визначався лінією від «...урочища устя річки Самари...до устя річки Луганчика» [2, С. 796]. Крім того автори проекту виділяли ще такі риси необхідного формування Української лінії, як віддаленість від стаціонарних військових укріплень, потребу захисту місцевого населення від ворогу, нестачу води та харчів тощо.

Доповідь визначала об'єднання цих двох територій шляхом додання до Новоросійської губернії обох Водолаг й створення Єкатерининської провінції в складі Новоросійської губернії. Із точки зору адміністративно-територіального поділу, уся вона повинна бути поділена «...на 140 округів, а округи на участки, передбачивши у кожному до 20 000 десятин, даби, окрім військових округів, 32 для поселян було...» [2, С. 797].

Відповіддю російського уряду було рішення Сенатської комісії, відбите у наказі 22 липня 1764 р. із конфірмованою мапою створення Єкатерининської провінції, підпорядкованої Новоросійській губернії.

Однак таке адміністративно-географічне рішення не було остаточним й у вересні того ж року до губернії були додані сотенні містечка Кременчук та Власівка із усіма мешканцями, землями та угіддями.

Цікавим є той факт, що ініціаторами приєднання цих містечок виступають самі мешканці, старшина та виборні козаки, які подали височайше прошеніє. В ньому вони чітко визначали свою мету приєднання — «...будучи впевненими, що Ваша Імператорська Величність, із матеріального милосердя, усіх Своїх вірнопідданих всякого звання людей до кращого статку та життєвого добробуту проводить...через що... ми уповаємо в кращій стан наше життя привести, й корисними сьгоднішнього Вашої Імператорської Величності й батьківщини зробитися».

Втім, треба зазначити, що формування кордонів нової губернії йшло як за рахунок отриманих внаслідок військових дій нових територій, так й за рахунок приєднання до неї сусідніх Малоросійських територій. Подібні дії мали тимчасовий характер, що й знайшло своє відображення у череді актів приєднання-вилучення.

Таким чином, з метою налагодження економічного та військового життя на кінець 1765 р. до Новоросійської губернії були приєднані Малоросійські землі й містечка, які в більшості належали Полтавському полку «...зараз Новоросійська губернія у глиб Малоросії далі Полтавського полку розповсюджуватися не будуть, а щоб у тому полку усі мешканці, а особливо на землі, у сорокаверстовій межі у Єкатерининську губернію відданої... для Полтавського полку містечка, які у сорокаверстовій межі... під відомством Єкатерининської провінції залишаються, а від Малоросійського Правленія відійшли при володінні землями, угіддями й вільності назавжди залишаються...» [3, с. 71].

Крім того, відповіддю на подання генерал-поручика Олексія Мельгунова було підтверджено права повернення до «Малоросійської команди» містечок та деяких слобід... Полтавського полку. До них належали містечка Поток, Омельник, Манжелеєвка й Голтва Миргородського полку; містечка Горошин та Білоцерковка Лубенського полку; Крапивка й Ірилеєв Переяслівського полку; села ген.-майора Штофельна й полк. Битяговського у Миргородському та Чернігівському полках» [8, с. 272].

А 10 лютого 1765 р. у Новоросійську губернію були конфірмовані: Нехвороща, Мояки, Царичинка, Китай-городок, Орлін, Переволочна, Кишенька, Соколки, Кобиляки, Беліки, Старі та Нові Санжари, а окрім сорокаверстової межі, за бажанням мешканців було приєднано селище Колеберці [3, с. 72].

У той же самий рік генерал-поручик Олексій Мельгунов звертається до імператриці із поданням. Метою його дій було вирішення питання підпорядкування фортеці Бахмут із повітом, яка належала двом губерніям — Новоросійській та Воронежській. На цьому документі власною рукою Катерина II начертала «Быть в ведомстве Новороссийской Губернии» [4, с. 116].

Таким чином, на кінець 1765 р. загальна кількість земель Новоросійської губ. сягала близько 3 млн дес. землі, а сама вона складалась із трьох провінцій — Єлісаветградської, Катерининської та Бахмутської.

Через вісім років, а саме у грудні 1775 р., від Новоросійської до Слобідсько-Української губ. відходить слобода Нова Водолага із іншими їй належними слободами — Водолажка й

Караванська із їхніми хуторами, так само як й Белевська фортеця з метою розвитку й поширення на цій території шовкового виробництва.

Після русько-турецької війни та ліквідації Запорізької Січі на південних територіях Російської імперії було створено дві губернії — Новоросійську та Азовську.

Внаслідок адміністративних змін загальна площа Новоросійської губ. складала 7911,2 тис. дес. До її складу увійшли землі Єлісаветградської провінції, територій меж річками Дніпро та Півд. Буг (за Кучук-Кайнарджийською мирною угодою), землі Полтавського полку, включаючи полкове місто Полтаву та містечка Потоки та Хмельник Миргородського повіту. Адміністративним центром губернії було визначено м. Кременчук.

Пізніше, при створенні Харківського намісництва, до Новоросійської губернії відійшли деякі селища Ізюмського повіту Слобідсько-Української провінції. А у 1781 р., відповідно Акту розмежування між Новоросійською губернією та Польською Україною від 5 січня 1781 р., були визначені кордони Новоросійської губернії по річках та суходолу, що зробило їх більш усталеними.

Азовська губернія включала в себе 4788,8 тис. дес. землі. Її територію складала Азовська та Бахмутська провінції.

Згідно з наказом «Об учреждении Азовской Губернии...» до складу Азовської провінції увійшли: міста Азов, Таганрог, Черкаси, фортеця Св. Димітрія, територія Війська Донського (із збереженням автономного управління), нова Дніпровська лінія, містечко Тор із повітом; Стара та Нова Водолага; кримські міста Керчь та Енікуль, Кінбурзький замок у гирлі Дніпра разом із прилягаючими землями між річками Дніпро та Буг.

Відповідно до цього Азовська губ. включала в себе 4788,8 тис. дес. землі. Її територію складала Катерининська та Бахмутська провінції, землі Північного та Східного Приазов'я; містечко Тор із повітом; Стара та Нова Водолаги й формально (із збереженням автономного управління) область Війська Донського. Адміністративним центром губернії було визначено м. Азов.

До Бахмутської провінції відійшли місто Бахмут із підлеглими йому селищами та Слов'яносербія. Адміністративним центром визнано м. Бахмут.

Генерал-губернатором призначено генерала Григорія Потьомкіна [6, с. 55].

У подальшому поділ губерній на провінції був замінений на повітовий, відповідно до якого Новоросійська губ. складалась із 12 повітів, а Азовська із 9.

Після приєднання Криму до Російської імперії Новоросійська та Азовська губ. втратили своє військово-стратегічне значення. На ці території було розповсюджено загальнодержавне цивільне адміністративне управління.

Згідно з новим указом, 3 березня 1783 р. на місці цих губерній, без урахування області Війська Донського, було створене Катеринославське намісництво під керівництвом князя Г. Потьомкіна. Йому було «...предписано поділити її на 12 повітів ...й визначити губернські й повітові міста «по місцевій доцільності; а у разі необхідності... по земельному простру та по кількості мешканців збільшити кількість повітів, або заснувати область...» [8, с. 273].

У березні 1783 р. відбувся формальний поділ Катеринославського намісництва на 12 повітів без визначення їх назв та підпорядкування. А вже у січні 1784 р., згідно із Іменним Наказом «О распоряжениях по устройству Екатеринославской Губернии», встановлюється її поділ на 15 повітів. А остаточний вигляд намісництва набуло із затвердженням Іменного Наказу «Об учреждении Губернского города в Екатеринославском наместничестве, под названием Екатеринославля, и о составлении сего наместничества из 15 уездов» від 22 січня 1784 р. Як зазначалось у документі, губернським містом було визначено Катеринослав «...за найкращу зручність на правому боці річки Дніпро та Кодака». А до 15 повітів увійшли: Катеринославський, Новомосковський, Олександрівський, Кременчуцький, Полтавський, Костянтиноградський, Словенський, Бахмутський, Донецький, Марієпольський, Павлоградський, Херсонський, Ольвіопольський, Єлісаветградський та Олександрійський» [7, с. 11–12].

У 1792 р., згідно із Яським миром, територія губернії збільшилась за рахунок межиріччя Півд. Бугу та Дністра (Очаківська обл.), й її площа досягла 13914,3 тис. дес.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії привело до нових адміністративно-територіальних змін.

У 1795 р. створено Вознесенське намісництво із центром у Новомиргороді. Його утворювали Елісаветградський, Новомиргородський, Херсонський, Олександрійський повіти та Очаківська область Катеринославського намісництва та ще три сусідні повіти.

У такому складі намісництво проіснувало до кін. 1796 р. А вже у серпні 1797 р. Височайше затверджена доповідь Сенату, яка предписувала відокремити від колишньої Катеринославської губернії до Малоросії Градижський, Миргородський, Полтавський, Хорольський та частину Костянтиноградського повітів; до Слобідсько-Української губернії — частини Костянтиноградського та Слов'янського повітів; до Воронежської губернії — частки повітів Бахмутського, Донецького та Слов'янського тощо. А сама Новоросійська губернія повинна була включати 12 повітів: Катеринославський, Бахмутський, Елісаветградський, Маріупольський, Новомосковський, Ольвіопольський, Павлоградський, Перекопський, Ростовський, Сімферопольський, Тіраспольський та Херсонський [8, с. 287]. Адміністративним центром губернії став Катеринослав, який був перейменований Павлом I у Новоросійськ.

А через п'ять років, у 1802 році, Новоросійська губ. була поділені на три — Катеринославську, Миколаївську (пізніше Херсонську) та Таврійську. Адміністративно-територіальним центром губернії знов було визначено м. Катеринослав. До складу губернії увійшли п'ять повних повітів — Катеринославський, Бахмутський, Новомосковський, Павлоградський, Ростовський та частина Маріупольського із загальною кількістю населення 233 тисячі душ [8, с. 281]. Губернатором призначено М. П. Міклашевського (1802–1804 рр.).

Формування території Катеринославської губернії відбувалося впродовж тривалого часу й у різні періоди мало унікальний територіальний та кількісний склад. Цей процес відбувався під впливом зовнішньої політики Російської імперії та її здобутків — приєднання нових територій. Таким чином до процесу територіального формування складу губернії увійшли як нові, завойовані території, так й внутрішні, реорганізовані малоросійські.

Це дало підстави виділити нам два періоди у формуванні територіального складу із притаманними для них рисами.

Перший період — початок XVIII ст. — 80-ті рр. XVIII ст. Час військової активності Російської імперії на Південь та Південний Захід, приєднання Криму, розмежування територій із Польщею тощо.

Облаштування нових територій йде військово-економічним шляхом — створення фортець на нових землях, організація економічного життя, адміністративно-географічне приєднання їх до внутрішніх Малоросійських земель. Ініціатором формування територіальної організації виступає як Російський уряд шляхом видання указів, так й старшина козацьких полкових селищ та слобід, місцеве населення шляхом подання прошень та їхнього затвердження.

Другий період — 90-ті рр. XVIII ст. — поч. XIX ст. Із приєднанням Криму до Російської імперії південь країни перестав відігравати традиційну військову роль, що призводить до низки військових, економічних та адміністративних реформ. Головне спрямування — заселення територій, вливання їх у господарче життя імперії, перетворення на традиційні адміністративні організації.

Ініціатором у цьому процесі виступає російський уряд шляхом видання низки законів та заохочувальних дій. Катеринославська губернія стає складовою Російської імперії із усіма традиційними адміністративно-географічними ознаками.

Як можна побачити із викладеного матеріалу, тема не є закінченою й потребує подальшого наукового дослідження.

Джерела та література

1. О наименовании Новосербского селения Новороссийской губернии; о поселении в оной полков, двух Гусарских и Пикинерного; о планах раздачи земель к их заселению // Полное собрание Законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 16. — С. 657–668.
2. Об Украинской линии Славяно-Сербии; о состоящем за тою линиею поселении и о подчинении оногo к Новороссийской губернии под единое право // Полное собрание Законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 16. — С. 795–799.
3. О возвращении в ведомство Малороссии местечек, вошедших по новому образованию в состав Новороссийской Губернии // Полное собрание Законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 17. — С. 842–843.
4. О состоянии Бахмутскому уезду и Бахмутской крепости Коменданту с гарнизоном в ведомстве Новороссийской губернии // Полное

- собрание Законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 17. — С. 116.
5. Об уничтожении Запорожской сечи и о причислении оной к Новороссийской Губернии // Полное собрание Законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 20. — С. 190–193.
 6. Об учреждении Азовской Губернии, с разделением оной на две провинции Азовскую и Бахмутскую // Полное собрание Законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 20. — С. 55–56.
 7. Об учреждении Губернского города в Екатеринославском наместничестве, под названием Екатеринославля, и о составлении сего наместничества из 15 уездов // Полное собрание Законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 22. — С. 11–12.
 8. Ден В. Э. Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века. Т. 1 / В. Э. Дэн. — М.: Университетская типография, 1902. — 394 с.
 9. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 — 9 мая 1887. Доклад Екатеринославской Городской Управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка) / сост. М. М. Владимиров. — Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусскаго, 1887. — 276 с.

Анотації

***Саманцов А. П.* Особенности процесса формирования территории Екатеринославской губернии (вторая пол. XVIII — нач. XIX в.).**

В работе рассматриваются особенности формирования территорий которые вошли в состав Екатеринославской губернии (вторая пол. XVIII — нач. XIX в.). Внимание акцентировано на причинах и исторических обстоятельствах территориальной трансформации.

***Samantsov A. P.* Features of formation of the territories Katerynoslavs'ka Province (late 18th — early 19th cc.).**

Features of formation of the territories that became part of Katerynoslavs'ka Province (late 18th — early 19th cc.) are investigated in the paper. Attention is paid to the causes and historical circumstances of the territorial transformations.